

Stuedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej

Af H. V. Gregersen

I de senere år har en række handelshistoriske undersøgelser set dagens lys,¹ og de fleste af disse er af stor interesse for sønderjysk historie, thi al landværts handel mellem Danmark og Mellemeuropa måtte jo nu engang passere Sønderjylland.

Selv om handelsmænd også i ældre tid befattede sig med mangehånde varer, er der ingen eksportartikel, der har sat sig mere kendelige spor i den folkelige erindring end handelen med okser eller stude. De gamle nord-sydgående strøg gennem landsdelen er ligefrem blevet kaldt okseveje. Først og fremmest er dette navn knyttet til Hærvejen mellem Immervad bro og Rødekro ved Danevirke, men også de vestlige trafikårer fra Ribe og Foldingbro sydpå ud over Tønder og Læk til Husum nævnes ofte med denne betegnelse.

Handelen ad disse vejstrøg har tidligt givet anledning til oprettelsen af en række toldsteder, som kunne tilgodese kongernes og hertugernes behov for at skaffe sig ekstra indtægter ud over den ordinære beskatning, og det er ikke mindst de bevarede regnskaber fra disse toldsteder, der har påkaldt sig historikernes interesse. Takket være toldregnskaberne er det nemlig i nogen grad muligt at skaffe sig en oversigt over handelens art og omfang. De ældste bevarede regnskaber stammer fra Gottorp toldsted, hvor der kendes fem fra før år 1500 begyndende med 1484/85,² men bortset fra disse er oplysningerne om handelslivet på vore okseveje overordentlig sparsomme for middelalderens vedkommende, og de forskellige handelshistoriske undersøgelser tager derfor først rigtig fat i årene efter 1500. Før den tid er der kun meget lidt at sige.

Et af de spørgsmål, der trænger sig på, gælder oksehandelens alder. Har man altid drevet stude sydpå, eller har en ændring inden for vort

erhvervsliv medført de vældige studedrifter, som man allerede konstaterer i det ældste toldregnskab fra Gottorp? Dette spørgsmål kan vel besvares derhen, at det er den almindelige opfattelse, at handelen med heste i middelalderen har været af langt større betydning end studehandelen. »Heste var i højmiddelalderen Danmarks vigtigste eksportvare næst efter Skåne-silden, og endnu i middelalderens slutning var hesteudførslen meget betydningsfuld«, siger vor kyndigste mand på dette felt, Århus-historikeren Poul Enemark,³ og i sin disputats tilføjer han, at »det kan betragtes som hævet over enhver tvivl, at hesteeksporten i 1484/85 (d. v. s. ifølge Gottorp-regnskabet) må have oversteget okseeksporten i værdi«. ⁴ Der blev i dette år nok drevet flere okser gennem toldstedet, men hestene repræsenterede en betydelig større værdi.

Allerede længe før den tid havde oksehandelen imidlertid et anseeligt omfang, og Poul Enemark henviser her til et brev af 1455 7/9,⁵ hvori hertug Adolf tildeler hadersleverne toldfrihed i deres egen by for varer, som de købte og solgte, således som sædvane var, *men* hvis de købte okser enten under drivningen eller i Nørrejylland, måtte de betale told som alle andre. Kun fem år senere lykkedes det Haderslevs borgere at få dette privilegium udvidet til også at omfatte okser. Det skete i Christian Is privilegium til byen 1460 9/6,⁶ hvori alle deres egne varer, enten de var købt til lands eller til vands, og udtrykkeligt indbefattet okser og heste, skulle slippe for toldpålæg.

De to anførte breve er af stor interesse, fordi de begge omtaler studedrivningen som en foreteelse, der var i fuld gang i årene 1455–1460. Den pudsige undtagelse, der gøres med hensyn til oksehandelen i Adolf VIIIs brev, er imidlertid bemærkelsesværdig. Hertug Adolfs privilegium skal nemlig, som det også fremgår af teksten, forstås som en fornyelse af hans fader Gerhard VIs privilegium af 1397 10/2,⁷ og når der derfor tages et udtrykkeligt forbehold med hensyn til okser under drivning eller fra Nørrejylland, skyldes det vel, at denne form for eksport først er kommet rigtig i gang i de år, der er gået mellem 1397 og 1455. Oksetolden var en ny indtægtskilde, som ikke havde eksisteret i Gerhard VIs tid, og følgelig ikke indbefattet i privilegierne, og den ønskede den nærsomme hertug Adolf ikke at give afkald på. Derimod var Christian I mere rundhåndet, hvilket udmærket passer til den karakteristisk, der er blevet givet af ham.

Et hidtil upåagtet kildemateriale vidner om den store økonomiske

betydning, som okseopdrættet havde fået i de første årtier af 1400-tallet. Det findes i de mange klagemål og gensidige beskyldninger,⁸ som Erik af Pommern og de holstenske grever smed hinanden i hovedet i løbet af de godt tyve år mellem 1409 og 1431, da Flensborg måtte opgives af de danske styrker.

Straks i 1409 lyder der i dette materiale klager over, at Wulf Pogwisch havde frarøvet Assens-borgeren Nikkels Lawesøn okser og andre ejendele til en værdi af 10 lødige mark, en vis Nikkels Anderson havde mistet 1 okse til 4 mark lübsk, mens Henneke Stake på offentlig vej (»upper frien herstrathe«) havde frastjålet Simon fra Varde (»Symen van Warden«) 13 okser til 5 mark lübsk stykket. Om Claus Ahlefeldt hedder det, at han fratog borgere fra Odense 14 heste til en samlet værdi af 57 mark lübsk, og om Laurenz Heesten, at han frarøvede Ribe-borgeren Thuly Rikkelson 18 heste. Disse heste ville han nødtigt have givet bort for 120 mark, hedder det.

De anførte oplysninger kan vel kun opfattes som vidnesbyrd om, at stuedrivningen var i gang jævnsides med hestehandelen, mens krigshandlingerne stod på. Men interessen for stude var ikke ny på den tid, thi høvedsmanden på Koldinghus, Johannes Thomesøn Lindenov til Fovslet, beklagede sig over, at han havde mistet 45 okser og 5 køer til grev Albrecht, der havde ladet dyrene drive til Segeberg, og det må være sket før 1403, grev Albrechts dødsår.

Lignende røverier vrimler klagerne med. Fru Anna til Søgård havde således i 1409 frarøvet en sønderjysk adelsmands enke fra Sundeved 24 okser og 6 rideheste, Erich Krummendiek havde taget en hest til en værdi af 17 mark, og en vis Jesse Gudhmuntson måtte udlevere 2 grå heste til en værdi af 40 mark lübsk, mens hans søn måtte af med 2 heste, en til 4 mark og en til 10 mark.

Således kunne der blives ved, men her er det ikke stedet til at foretage en opgørelse over de lidte skader.⁹ Det korte af det lange bliver, at klagerne indeholder vidnesbyrd om oksehandel i krigens år, og at okser var et eftertragtet objekt for den lovløse tids mange stratenrøvere og rovgridske riddersmænd.

De tre holstenske grevebrødre Heinrich, Adolf og Gerhards klage af 1423 5/1 over forurettelser, begået af den dansk-nordiske konge og hans mænd, har en ganske særlig interesse, fordi der heri nævnes, at kongens høvedsmænd havde afkrævet told ved borgen Niehuus umiddelbart nord for Flensborg. Alle, der førte okser forbi borgen,

Neue Landkarte
Von dem
Herzogthum
Schleswieg.
Anno 1650.

LANDIÆ PARS.
ALMYND SYSSSEL. colding

M A

NORTST RANDT.

Hullum

Gottorp

Swalsted

måtte erlægge 8 skilling pr. okse, og det havde for de holstenske herrer betydet et tab på ikke mindre end 1.000 lødige mark.¹⁰ Selv om der nok er smurt lovligt tykt på i en klage af den art, efterlader beløbets størrelse alligevel indtrykket af, at der allerede på den tid er foregået en omfattende varetransport forbi det nyoprettede toldsted. Regner man 16 skilling pr. mark, skal der jo have været tale om en samlet studedrift på 2.000 okser. Ved Gottorp toldsted var den sædvanlige afgift på 2 skilling pr. okse eller hest, så de 8 skilling tyder på, at Danmarks konge ikke er vejet tilbage for en alvorlig afpresning af de holstenske handelsmænd.

Ligesom det er tilfældet med de anførte danske klager over forulempelser fra holstensk side, vrimler også de holstenske klager med opgørelser over røvede eller beslaglagte okser og andet kvæg. Et par stikprøver viser, hvad det drejede sig om: Borgere fra byen Kiel havde mistet 60 okser til 5 mark stykket, fra Sievert Dosenrode havde kongens mænd taget 9 okser til en værdi af 45 mark, fra nogle borgere i Itzehoe 66 okser til en værdi af 330 mark, og Heinrich Krummendiek havde mistet 2 okser, der tilsammen stod ham i 10 mark.¹¹

Det ses af både de danske og de holstenske klager, at studeprisen har ligget så nogenlunde fast på 5 mark lübsk pr. dyr, hvorimod priserne på heste har været langt mere varierede, nemlig lige fra en 4–5 mark og helt op til 20 mark. 7 fedesvin opgives til en værdi af 7 mark, 1 okse og 3 køer findes opgjort til en samlet værdi af 9 mark. Et sted er 20 svin vurderet til 15 mark og en ko til 2 mark.

Således kunne man fortsætte. Her har det kun været hensigten at pege på det ikke ubetydelige materiale til oplysning om okse- og hestehandel, der findes i de danske og holstenske klager fra tiden mellem 1409 og 1423, og – som det vil fremgå af det anførte – indeholder det også gode prishistoriske oplysninger fra de pågældende år.

En ganske særlig interesse tilkommer der oplysningen om den danske konges opkrævning af en speciel oksetold ved Niehuus eller i denne borgs umiddelbare nærhed. Erik af Pommern nævnes jo gerne som den, der fik Øresunds-tolden i gang i 1429, men ligesom toldopkræv-

Udsnit af Johannes Mejers kort over hertugdømmet Slesvig fra 1650 med oksevejene fra middelalderens slutning indtegnet. De prikkede vejstrøg viser Hærvejens oprindelige forløb i oldtid og tidlig middelalder, således vejstykket fra Skodborg til Immervad og vejstykket uden om Urnehoved-banken. »Fehrstede« er det nuværende Arø sund, hvor færgen fra Assens kom ind. Vest for Åbenrå (Apenrade) ses »Tollstede« umiddelbart syd for det sted, hvor Gl. Ribervej støder til Hærvejen.

ningen her nok skal sættes i forbindelse med den skibstold, der allerede tidligere blev taget ved Skåne-kysten,¹² har det nyoprettede toldsted ved Niehuus nok Gottorp-tolden som forudsætning.

Her var toldoprævning af langt ældre dato. Den findes i hvert fald første gang omtalt i Karl IVs brev af 1375 31/10,¹³ ifølge hvilket de holstenske grever fik en kejserlig bekræftelse på, at Gottorp-tolden tilhørte dem, en handling, der ejendommeligt nok blev begrundet med en påstand om, at Slesvig stift var et len under det tyske rige. Da den dansk-nordiske konge som følge af tidernes ugunst ikke var i stand til at udnytte Hærvejs-handelen i fiskalt øjemed på dette sted, har han åbenbart besluttet at tage den toldafgift, som han mente sig berettiget til, på et sted ved Hærvejen, inden trafikken forlod hans magtområde, og det måtte da blive et sted umiddelbart nord for Flensborg.

Det kendteste toldsted ved Hærvejen mellem Kolding og Gottorp er ellers Toldsted vest for Åbenrå. Så kendt og selvfølgelig et toldsted har det været, at det er blevet bevaret som stednavn uden foransat bestemt artikel, ja, ovenikøbet er udtalen særpræget, idet det første led udtales med åbent o og et hult (såkaldt »velart«) l,¹⁴ mens ordet »told« eller har lukket selvlyd og palataliseret medlyd. Skrivemåden »Tolsted« eller »Tollsted« ville derfor bedre have været i stand til at gengive udtalen af dette stednavn.

Grunden til, at der netop på dette sted er blevet oprettet et toldsted, har vi utvivlsomt i det forhold, at den sydøstgående vej fra Ribe udmundede i Hærvejen umiddelbart nord for Toldsted. Denne vej fra Ribe over Spandet, Højrup, Toftlund, Agerskov, Hellevad og Nybøl til Toldsted findes aftegnet med navnet »Gammel Ribervej«, »Alt Ri[e]perweg« eller blot »Riperweg« på de fine topografiske kort, kartografen Johannes Mejer fremstillede omkring 1640,¹⁵ og den har samme karakteristiske forløb som Hærvejen og andre ældre fjernveje, idet den går uden om alle bebyggelser. Ingen af de anførte landsbyer på dens rute gennemskæres af dens vejføring. Som trafikåre betragtet har Gammel Ribervej formodentlig været af større betydning end vejen sønderud af Ribe mod Tønder og Husum. Den forbandt jo de to stiftsbyer Ribe og Slesvig og førte videre mod Rendsborg, Kiel og Lübeck.¹⁶

Placeringen af et toldsted, hvor Toldsted ligger, har derfor været såre velgennemtænkt, thi her mødtes så godt som hele den landværts

eksport fra Kolding og Ribe. For de mange hestekobler og de store stuedrifter har det samtidig været af en uvurderlig betydning, at der netop her findes en stor og vandrig dam, der selv i den tørreste sommer har haft rigeligt med vand til de mange dyr, der passerede stedet.¹⁷

Toldsted findes første gang omtalt i 1487, da kong Hans opholdt sig her,¹⁸ og i nogle procesakter fra slutningen af 1600-årene,¹⁹ da tolderslægten Arnkiel blev tvunget til at forlade stedet, hævdes det, at medlemmer af denne slægt havde været toldere på Toldsted siden kong Hans' tid. Der er således belæg for, at stedet har eksisteret helt siden den tid.

Efter Sønderjyllands deling i 1544 blev Toldsted en vigtig indtægtskilde for de gottorpske hertuger, thi netop her nåede stuedrifterne nordfra ind på deres territorium,²⁰ mens kongerne allerede ved Kolding og Ribe samt Assens havde kunnet tage told af eksporten ad vejene sønderud af riget. Stedets placering havde derfor også politisk betydning, og det er et spørgsmål, om dette forhold ikke allerede kan have spillet en rolle, da man indrettede toldstedet. Hvis det er tilfældet, skal vi tilbage til årene 1435-1440 for at have en lignende politisk situation som den, der var gældende, mens Sønderjylland var opdelt i kongelige og hertugelige andele, nemlig tiden fra 1544 til 1720.

Som vi lige har set, har Sønderjyllands deling ved linjen Flensborg-Tønder under Erik af Pommerns krig mod holstenerne nok været baggrunden for den ovenfor omtalte toldopkrævning ved Niehuus, og det er vel derfor ikke utænkeligt, at hertug Adolf VIII efter fredsslutningen i Vordingborg i 1435, der gav ham herredømmet over hele Sønderjylland med undtagelse af Haderslev amt og Ærø, har fået indrettet en toldopkrævning ved det nuværende Toldsted. I årene mellem 1435 og 1440, da det også lykkedes hertugen at komme i besiddelse af de resterende dele af Sønderjylland, var Toldsted som skabt til at være det sted, hvor han kunne skaffe sig indtægter af den sydgående trafik fra Kolding og Ribe, og i hvert fald langt bedre end Niehuus, der for øvrigt gik til grunde under kampene omkring Flensborg i 1431.

At oksehandelen var blevet af væsentlig betydning, fremgår også – som vi har set – af det forhold, at Adolf VIII ikke var til sinds at give slip på oksetolden, da han i 1455 fornyede sin faders privilegium

til hadersleverne. Efter den lange krig med den dansk-nordiske konge var der naturligvis god brug for alle forhåndenværende indtægter, og der var derfor kun al grund til at lade toldoprævningen ved Toldsted fortsætte og det så meget mere, som dette sted selv efter erhvervelsen af Haderslev amt og Ærø i 1440 var det bedst egnede til at opsamle indtægterne fra de store okseveje fra Kolding og Ribe, samt fra Fyn over Assens. Men da Danmarks konger allerede havde haft lejlighed til at drage fordel af denne indtægtskilde ved de nævnte byer,²¹ er det rimeligst at antage, at Toldsted er blevet indrettet til det formål, som selve dets navn giver udtryk for, nemlig som toldsted, engang i løbet af hertug Adolf VIIIs regeringstid og snarest i årene 1435–1440.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport, I–II, 1971; Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag, 1964; L. Schwetlik: Der Gottorp passerende hansisch-dänische Handel und seine Träger 1484–1519 (ZSHG, 1961, s. 61–130, 1963, s. 93–174); H. Wiese: Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, XIV, 1963 og 1966).
2. Regnskabet 1484/85 er udgivet i Danske Magazin, 6 rk., VI, s. 329–376 (C. E. Andersen); smlg. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 25.
3. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, VI, sp. 529 (artiklen »Hestehandel«).
4. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 183.
5. Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, IV, s. 26–27; smlg. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 201. Stedet lyder: »Item scholen de sulven borger unde inwoner to Hadersleve tollenfrieg weszen bynnen Hadersleve na wontliker wise, wes se kopen unde vorkopen in doder edder levendiger ware, je doch ifft se jenige ossen uppe der driffit edder in Norjutlande kofften, dar scholen se uns tollen van geven glick anderen luden«.
6. Urkundensammlung, IV, s. 37–38: »Gunneln en ock gnedichliken unde geven alle ere egen guder, wor se de to water edder lande kopende werden, unde ossen, perde unde alle ander have unde ware levendich unde doet in unszer erben [omeden] stadt to ereme besten vramen unde nutte to vorhandelende vorkerende doer to drivende« etc. – De to Haderslev-privilegier findes også i Danmarks gamle Købstadslovgivning, I, s. 278 f., 280 f.
7. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 1298.
8. Kr. Erslev: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Rettsstrid med Holstenerne (1409–15) (Danske Magazin, 5. rk., II, s. 83–107); H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, s. 292–331 (med hertugerne Heinrich, Adolf og Gerhards klage af 1423 5/1).

9. De anførte tilfælde findes: Da Mag, 5. rk., II, s. 85, 87, 90, 92-93, 94, 95, 99.
10. »Jtem sui capitanei imposuerunt nouum theoloneum injuste apud castrum Nieheus, ita quod oportuit quemlibet vectatorem, qui juxta castrum boues duxit, dare pro quolibet boue (dare) octo solidos, in quo nos et nostros damnificat bene in M lodighe marcas« (Dipl Flensb, I, s. 308).
11. De anførte eksempler findes: Dipl Flensb, I, s. 308, 306.
12. Kai Hørby: Øresundstolden og den skånske skibstold. Spørgsmålet om kontinuitet (Middelalderstudier, tilegnede Aksel E. Christensen, s. 245-272).
13. Det hedder her bl.a.: »... sulchen czolle, den sie haben zu Gotdorff, gelegen in dem bischtum zu Schlesswik und der von uns und dem reiche zu lehen ruret« (SHRU, IV, nr. 1584).
14. Sønderjyske Stednavne, IV, Aabenraa Amt, s. 281. Den der anførte foransatte bestemte artikel beror på en misforståelse, men ellers er udtalen rigtigt gengivet.
15. Se lokalkortene i Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III.
16. Smlgn. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale, I, s. 198.
17. Oplysning fra Toldsteds nuværende ejer, gdr. Heinrich Simonsen.
18. Danske Magazin, 4. rk., I, s. 181. Smlgn. H. V. Gregersen: Toldsted (Sønderjysk Månedsskrift, 1948, s. 162-165, 173-177).
19. RA. Rtk. ty. afd. Indkomne breve fra toldembedsmænd i Slesvig, 1680-1745. Smlgn. SJy MSkr, 1948, s. 163.
20. H. V. Gregersen: Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet (Jyske Samlinger, 5. rk., VIII, s. 139-161, 1949).
21. Toldstederne ved de pågældende byer nævnes i Christian Is handelsforordning af 1475 30/9. Efter at have nævnt, at øksne ikke må drives længere sønderud af indenrigshandlende end til fiskerlejerne Falsterbo, Skanør, Dragør eller andre fiskerlejer og købstæder hedder det: »oc sammeledes til Asnes, Koldinge oc Ribe« (Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, V, s. 71 f.).